

UDK 341.485:371.214

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Adib Đozić

NAUKA O GENOCIDU U NASTAVNIM PROGRAMIMA - DA ILI NE?

Holokaust ima mnogo više da kaže o statusu sociologije, nego što sociologija, u svom sadašnjem obliku, može da doprinese našoj spoznaji holokausta.

(Zygmunt Bauman)

Društveno-historijska sadržajnost dvadesetog stoljeća obilježila ga je, između ostalog, i kao stoljeće genocida. Ako je 21. stoljeće stoljeće znanja, a trebalo bi biti, postavlja se opravdano pitanje: kako znanjem prevenirati sve izraženije destruktivne procese u društvu, među kojima genocid, zaista, jeste najdestruktivniji, a čija je destruktivnost usmjerena direktno na svetost ljudskog života kao najvećeg dobra i vrijednosti uopće. U istraživanju smo pokazali da je genocid kao „najveće zlo“ neophodno naučno objasniti kroz zasebnu nauku o genocidu. Da bi konstituirana nauka o genocidu, pored naučnog objašnjenja genocida kao destruktivne društvene pojave, istovremeno, bila neposredno u funkciji društvene prevencije budućih genocida, neophodno je tu nauku uključiti u nastavne programe, kako bi se učenici i studenti upoznali sa zakonitostima razvoja genocida i njegovim destruktivnim posljedicama po napredak i opstanak društva kao društvene činjenice „sui generis“.

Ključne riječi: genocid, nauka o genocidu, nastavni program, obrazovanje.

UVOD

U ovovremenosti skoro da su općeprihvaćene dvije naučne tvrdnje. Prva, da je 20. stoljeće, stoljeće genocida¹ i druga, da je ovovremeno društvo „društvo znanja“. Nakon ove dvije usvojene naučne činjenice opravdano se postavlja pitanje odnosa znanja i genocida. No, ovo je isuviše uopćeno pitanje za postavljenu temu te ga je neophodno eksplicirati na način da se ograničimo samo na ona društvena znanja² koja se stiču kroz nauku kao zaseban oblik društvene svijesti. Za postavljeno pitanje/temu neophodno je eksplicirati i pitanje uloge nauke u odgojno-obrazovnom sistemu kao značajnom socijalizirajućem faktoru u razvoju, ne samo ličnosti pojedinca, već i razvoju društvene etike kao općecivilizacijskog dobra. Većina kompetentnih naučnika tvrdi da je kriza ovovremenog društva rezultat, prije svega, razdvajanja nauke od etike, tj. odsustva historijske odgovornosti čovjeka prema sebi, drugim ljudima i cjelini društva u kome živi, te prirodi koja ga ne samo okružuje već čiji je i čovjek sastavni dio. Odvojenost nauke od etike uzrokovala je u obrazovnim sistemima odvojenost odgoja od obrazovanja te odgojno-obrazovni proces u ovovremenosti svela na „specijalizirajuće“ učenje znanja i vještina za određena zanimanja i profesije, uz zabrinjavajuće relativiziranje, čak i tzv. bazičnih znanja o smislu i kvalitetu čovjekovog života. U ovom radu želimo otkloniti dilemu, koristeći se naučnim činjenicama, da li je potrebna nauka o genocidu u nastavnim programima ili ne. Odgovor na ovo pitanje umnogome je određen spoznajom da učenje „stručnih znanja i vještina“ kako bi se mogle opslužiti nove tehnologije i proizvodna sredstva, komunikacijski sistemi i slično, nije dovoljno za sveukupnu dobrobit ovovremenom

¹ „Kad pogledamo unatrag, 20. stoljeće možemo poistovijetiti s vladavinom vrhunca nasilja. Masakr, etničko čišćenje, dehumanizacija koncentracijskog logora i genocid, dokazi su propasti jedne određene ideje o čovjeku. Ti različiti oblici terora doveli su do ‘ere poretka terora’... Pojava terora ne može se, međutim, svesti na čisti funkcionalni proces vezan za posebne okolnosti. Nasilje u 20. st. bilo je pripremljeno. Ono ima, kako kaže Hannah Arendt, svoje korijene, tj. ne izravne uzroke, nego elemente različite prirode, koji svojim kristaliziranjem postaju njegove sastavne komponente, a koje susrećemo u ‘dugom’ 19. stoljeću. Genocidni teror osvjetljava tako vlastitu prošlost, prošlost ‘imperijalizma’ i ‘totalnog rata’. Imperijalističko doba u kojem nova rasistička teorija opravdava krvavi kolonijalni ekspanzionizam donosi naime ‘administrativne masakre’. Prvi svjetski rat u kojem se miješaju animalizacija neprijatelja, ekstremno nasilje i masovna smrt vodi, osim toga, u brutalizaciju evropskih društava. Sve su to elementi koji postavljaju intelektualne, društvene i političke temelje za kasnije negiranje ljudskih prava.“ (Bernard Bruneteau, *Stoljeće genocida*, Politička kultura, Zagreb, 2005., str.21.)

² Znanje je „opći termin za posjedovanje informacije, odnosno za posjedovanje srede skupa informacija o pravilnostima procesa i realizacija u okolini ili o strukturi i stanju okoline, vrijednostima i svojstvima objekata. Znanje treba razlikovati od poznavanja, tj. informacija ličnog neposrednog iskustva, a dakako, i od uvjerenja, utisaka, mnijenja, kao sklopa obavještenja koji su nesigurni, neobjektivni i zasnovani na emocionalnim reakcijama i sugestijama.“ (Bosanac, Mandić, Petković 1997: 711)

čovjeku, bez istovremenog učenja društvenih, duhovno-kulturnih, etičkih i drugih naučnih znanja i vrijednosti, tekovina civilnog društva, demokratije, usvajanja i zaštita osnovnih ljudskih prava i sloboda. Neosporno je da nauka ima izuzetno značajnu ulogu u odgojno-obrazovnom procesu. Opravdano se postavlja pitanje, kako prevenirati raznovrsne oblike nasilja, društvenih destrukcija, alarmirajućih oblika svakovrsnog zaumlja, zastrašujućih oblika zločina protiv čovječnosti, među kojima je najstrašniji zločin genocida, ako ovovremena nauka izbjegava da se bavi ovim pitanjima. Govorimo o Nauci o genocidu, a ne disciplinarno: antropologiji genocida, historiji genocida, psihologiji genocida, pedagogiji genocida, sociologiji genocida ili pak filozofiji genocida jer smatramo da bi se **svaka od pojedinačnih društvenih i humanističkih nauka, u okviru svoga nastavnog programa, u srednjoškolskim i univerzitetskim nastavnim planovima, trebala disciplinarno baviti fenomenom genocida ili, u najmanjem obimu, genocidom kao zasebnom temom u okviru svog općeg kursa, s osnovnim obrazovnim ciljem preveniranja ovog zločina.** Ovo je ujedno naša polazna hipoteza, koju ćemo analizirati u nastavku rada.

I IGNORANTSKI STAV OBRAZOVNIH SISTEMA U BOSNI I HERCEGOVINI O GENOCIDU

Zabrinjavajuća je činjenica koliko ovovremena nauka, ne samo u Bosni i Hercegovini, već i u bosanskohercegovačkom okruženju ulaže malo napora da naučno objasni jednu od najaktuelnijih i, nažalost, najdestruktivnijih društvenih pojava ukupne ljudske egzistencije - genocid. Eklatantan primjer obrazovne šutnje, na svim obrazovnim nivoima, jeste šutnja o genocidu nad Bošnjacima. Posebno se to odnosi na šutnju bosanskohercegovačke „institucionalizirane nauke“ jer se genocid nad Bošnjacima dogodio u Bosni. Našu tvrdnju „potkrijepićemo“ sa tematskim registrom nekoliko značajnih naučnih skupova, te univerzitetskih nastavnih planova i programa, analizirajući prisutnost teme genocida u njima.

Primjer prvi: Na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, a u povodu četrdeset godina od osnivanja Odsjeka za sociologiju, održan je 30. maja 2005. godine naučni skup: „Perspektive sociologije i društvenih nauka u Bosni i Hercegovini“, na kome je samo jedan rad problematizirao pitanje genocida.³

³ Adib Đozić, *Sociologija i bosanskohercegovački intelektualci nakon genocida u Srebrenici*, ZNAKOVI VREMENA, Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu; Naučnoistraživački institut „IBN SINA“ Sarajevo, 2005., br. 29/30, str. 114–154.

Primjer drugi: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, priredila je zbornik radova o temi: „Mjesto i uloga sociologije u bosanskohercegovačkom društvu“. Priređivač zbornika je Ivan Cvitković.⁴ U Zborniku je objavljeno devet radova, i to: „Zašto nam je potrebna sociologija“, „Institucionalni razvoj sociologije u bosanskohercegovačkom društvu“, „Sociološki izazovi u tranziciji bosanskohercegovačkog društva“, „Problemi na području socioloških istraživanja u BiH danas“, „Sociologija u visokoobrazovnim institucijama u BiH“, „Pravda, pravo i moral u Bosni i Hercegovini“, „Problemi socijalne ekologije u bosanskohercegovačkom društvu“ i posljednji rad „Trans-nacionalnost sociološke misli“. Kako vidimo, aktuelnost tema je očigledna, naučna relevantnost također, ali čemu sve to kada su sadržajno interpretirane tako da o najstrašnijem zločinu - genocidu, nema ni riječi. Baš kao da se genocid uopće ne tiče sociologije. Posebno je zabrinjavajuća činjenica što je priređivač Zbornika Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka i što je tema zbornika „Mjesto i uloga sociologije u bosanskohercegovačkom društvu“. Zar zaista bilo koja institucija u Bosni i Hercegovini, koja se bavi analizom bosanskohercegovačkog društva, može nositi atribut naučna i trošiti novac budžetskih korisnika, a ne znati da se dogodio genocid nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine? Još je za veću osudu ako se zločin genocida svjesno kryptoizira. Ovaj primjer daje mnogo elemenata za sumnju da se radi o svojevrsnoj „zloupotrebi nauke“, a u cilju negiranja genocida što u demokratskim društvima nije samo naučno, moralno, već i krivično pitanje. Želimo ovom prilikom istaći činjenicu da su do sada pred međunarodnim, bosanskohercegovačkim i inostranim sudovima, za zločin genocida nad Bošnjacima pravomoćno presuđeni mnogi od procesuiranih u suđenjima za genocid. Također je poznato da se pred istim sudovima vode na desetine sudskih procesa za zločin genocida. Neophodno je, također, istaći da je pored planetarno poznatog zločina genocida nad Bošnjacima „Zaštićene zone UN Srebrenica“ jula 1995. godine, koji su počinile Vojska i policija Republike Srpske, genocid nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, od istih subjekata počinjen i u Doboju, Kotor Varoši, Foči, Osmacima kod Zvornika te Sarajevu. Svi ovi primjeri su pravno kvalificirani kao zločin genocida i

⁴ O „zloupotrebi nauke“ u prikrivanju genocida od strane Ivana Cvitkovića pogledati u: Adib Đozić, Abdel Ali-begović, *Obrazovanje i genocid - Ko, kako i zašto kryptoizira i „zabranjuje“ institucionalno obrazovanje o genocidu nad Bošnjacima 1992–1995.*, Srebrenica 1995–2015: “Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida”, Zbornik radova s Međunarodne naučne konferencije, održane 9–11. jula 2015. godine, Knjiga I, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016., str. 247–291.

pravomoćno presuđeni od strane nacionalnih sudova u Njemačkoj i Bosni i Hercegovini te Međunarodnog suda pravde.⁵ Ovom prilikom spomenimo samo neke od osuđenih za zločin genocida nad Bošnjacima od navedenih sudova i za zločine u navedenim mjestima u Bosni i Hercegovini. Nikola Jorgić, osuđen za zločin genocida na području Doboja 1992. godine. Maksim Sokolović, osuđen za zločin genocida na području Osmaka u blizini Zvornika. Za zločin genocida nad nesrpskim stanovništvom na području Kotor Varoši osuđen je Đurađ Kušljić. Osuđeni za zločin genocida na području Sarajeva, Srebrenice i u drugim mjestima su i: Borislav Herak, Miloš Stupar, Milenko Trifunović, Brano Đurić, Slobodan Jakovljević, Branislav Medan, Aleksandar Radovanović, Milorad Trbić, Slavko Perić, Duško Jević, Mendeljejev Đurić, Radoslav Krstić, Vidoje Blagojević, Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić i drugi.⁶

Primjer treći: Kada je u pitanju institucionalizacija sociologije kao akademske discipline na univerzitetima u Bosni i Hercegovini, neophodna bi bila sveobuhvatnija analiza, što ne dozvoljava namjena i opseg ovoga rada. Iz tih razloga osvrnut ćemo se na ovo pitanje, s nekoliko činjenica. Sociologija kao akademska disciplina izučava se na svim univerzitetima u Bosni i Hercegovini, s različitom subdisciplinarnom zastupljenošću, najviše u zavisnosti od profesionalizacije koju studijski program daje kroz akademske kompetencije konkretnog studija. Postavlja se opravdano pitanje, nije li normalno, naučno opravdano, moralno, pravedno i nadasve ljudski potrebno kao prevencija zaštite svetosti ljudskog života u okviru nauke o društvu upoznati studente, između ostalog, i s društvenim zlom koje u nauci nazivamo genocidom, ako se taj proces u kontinuitetu događa ljudskom rodu širom planete, te ako se dogodio u Bosni i Hercegovini, ne samo 1941. i 1992–1995. godine. S pravom, Keith Doubt postavlja pitanje: „Da li sociologija može egzistirati kao validna nauka o društvu ako ignorira jednu, možda čak, najelementarniju i najtežu temu svoga vremena?“ (Doubt 2003: 7) Ovo pitanje trebalo bi se odnositi ne samo na sociologiju već i na sve druge društvene i humanističke nauke. Unutar ovog pitanja sadržano je drugo vrlo bitno pitanje, a to je u kakvom se etičkom stanju nalazi, ne samo sociologija, nego nauka u cjelini, te kome i čemu služi, ako kroz obrazovno-odgojni proces, kao najbitniju sastavnicu ukupnog procesa socijalizacije, ne upozna je

⁵ Opširnije o procesuiranju genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima u: Vedad Gurda, *Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima*, EDICIJA; Monumenta Srebrenica, Istraživanje, dokumenti, svjedočanstva, knjiga 4, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla–Srebrenica, 2015., str. 32-70.

⁶ Isto.

studente s genocidom kao „zločinom nad zločinima“, a sve s ciljem preveniranja istog. Historijska nauka je nedvosmisleno utvrdila da se zločin genocida nad Bošnjacima konstantno događa više puta u posljednja tri stoljeća, a da istovremeno nauka u Bosni i Hercegovini nije eksplicitno utvrdila uzroke genocida, pa ni dovoljno precizno i jasno opisala njegove posljedice. Opravdano se postavlja pitanje, ako genocid počinjen u periodu 1992–1995. nije prvi genocid, postoje li pretpostavke da ne bude ni posljednji, ukoliko nisu otklonjeni društveno-historijski uzroci njegovog događanja. Kako otkloniti uzroke zločina genocida ako o tom društveno-desktruktivnom procesu štitimo, ako nije zastupljen u nastavnim planovima i programima. Pogledajmo kako se i koliko izučava genocid na bosanskohercegovačkim univerzitetima. Izuzmemo li Univerzitet u Tuzli i Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, te Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, ni na jednom drugom univerzitetu ne postoji nastavni predmet iz bilo koje naučne oblasti na kome se izučava genocid.⁷ Na Univerzitetu u Tuzli, kao akademske discipline izučavaju se sociologija genocida i historija genocida. Na studijskom odsjeku Filozofija-sociologija kao redovni predmet, do sada na drugom ciklusu, a od 2016/2017. školske godine kao redovni predmet u petom semestru na prvom/dodiplomskom ciklusu studija, izučava se sociologija genocida.⁸ Također, na Pravnom fakultetu Univerziteta u Tuzli izučava se sociologija genocida, kao izborni predmet na šestom semestru prvog ciklusa studija. Historija genocida kao izborni predmet izučava se na studijskom odsjeku Historija u osmom semestru. Uporedimo li ova dva nastavna predmeta s ukupnošću nastavnih predmeta užih naučnih oblast na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli, vidjet ćemo da je to skoro zanemarljiva zastupljenost studija genocida. Sljedeći primjer našu tvrdnju eksplicitno potvrđuje. Na Filozofskom fakultetu u Tuzli u nastavnom procesu na jedanaest studijskih odsjeka izučava se blizu 1000 nastavnih predmeta. Od toga su, dakle, samo dva (sociologija genocida i historija genocida) nastavni programi gdje se studenti mogu upoznati sa fenomenom genocida, i to samo na studijskim odsjecima Filozofija-sociologija i Historija. Procentualno, to iznosi oko 0,002%. Treba dodati, kao primjer koji se uklapa u opći trend, da je na Odsjeku za bosanski jezik i književnost do 2015. izvođena nastava iz predmeta Tematizacija genocida i rata ‘92-’95 u bosanskohercegovačkoj književnosti, ali je predmet iz plana i programa izbačen. Pogledamo li šta sve izučavaju studenti Univerziteta u Tuzli, vidjet ćemo da se studij

⁷ Neophodno je napomenuti da u okviru Univerziteta u Sarajevu institucionalno djeluje Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, institucija koja neosporno daje najveći naučni doprinos izučavanju genocida i drugih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Bosni i Hercegovini, ali se ne bavi profesionalno odgojno-obrazovnim procesom.

⁸ U prilogu na kraju rada je sadržaj nastavnog programa sociologije genocida na FF UNTZ.

genocida nalazi u još nepovoljnijem položaju. Npr. studenti uče i mogu naučiti: Britanske kulturalne studije, Savremene britanske kulturalne studije, Savremenu britansku kulturnu produkciju, Utopiju u viktorskoj književnosti, Američke kulturalne studije, Američku kratku priču 20. vijeka, Šekspirologiju itd., ali o genocidu ne, niti npr. o bosanskohercegovačkoj kulturnoj produkciji.⁹ Pjesnik bi rekao: „Novine pišu i o slatkoj paprati, ali o Bosni ni riječi“.

Primjer četvrti: U okviru manifestacije Dani Filozofskog fakulteta u Tuzli, organizirana je naučna konferencija o temi: „Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija“, koja je održana 7. 4. 2017. godine. Od ukupno prijavljenih 140 radova samo jedan rad se bavio pitanjem genocida. Upravo je to rad o temi „Nauka o genocidu u nastavnim planovima, da li ne?“. Zanimanje za genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini nije na zadovoljavajućem nivou ni u evropskom i svjetskom naučnom diskursu.¹⁰ Opravdano je postaviti pitanje koji su to razlozi tako malog interesa bosanskohercegovačke ali svjetske naučne zajednice za genocid nad Bošnjacima. Ovo pitanje posebno dobija na značaju ako se zna da se o zločinu holokausta piše i govori, ne samo na univerzitetima širom svijeta, već se tema holokausta izučava i u srednjoškolskim udžbenicima. Odsutnost naučnog istraživanja genocida nad Bošnjacima, zaslužuje eksplicitnu i sveobuhvatnu analizu, što nismo u mogućnosti učiniti u ovom radu zbog ograničenosti temom i obimom. Ovom prilikom kao potvrdu našeg stajališta, a s intencijom izazova naučnoj zajednici, njenoj zapitanosti i naučnoj aktuelizaciji pitanja izučavanja genocida, posebno genocida nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, navodimo razmišljanje Keihta Doubta, američkog sociologa i autora knjige *Sociologija nakon Bosne*. Doubt s pravom postavlja pitanje: „Otkud toliko odsustvo sociološkog istraživačkog rada kada je riječ o nedavnoj historiji i trenutnoj situaciji u Bosni? Sociolozi, ne samo u Sjedinjenim Američkim Državama, nego i u cijelom svijetu, kao da održavaju taj skeptični pogled svijeta na Bosnu“. (Doubt 2003: 7) U nastavku teksta autor daje eksplicitne odgovore u kom pravcu i na koji način sociologija treba istraživati zločin genocida u Bosni. „Danas, sociolozi su ti koji trebaju istupiti s radovima unutar svoje tradicije i područja rada, kako bi bili nositelji savremene društvene historije Bosne.

⁹ Da se ne bismo pogrešno razumjeli. Nemamo ništa protiv ovih naučnih disciplina, niti smo protiv da se one izučavaju na univerzitetu, ali smo za to da se razmisli o potrebama i prioritetima, posebno kada je u pitanju tržište rada, način finansiranja univerziteta (budžetska sredstva) i nadalje etički principi obrazovanja u cilju preveniranja zločina, a prije svega zločina genocida.

¹⁰ „Na godišnjem sastanku Američke asocijacije sociologa 1998. godine predstavljeno je oko 2.300 radova. Samo su dva rada bila o Bosni. Iste godine na trijernalnom Sociološkom svjetskom kongresu predstavljeno je oko 3.500 studija. Samo jedna, 'Od Armenije do Bosne: genocid i integralni nacionalizam' Alme Begičević, ticala se Bosne.“ (Doubt 2003: 7)

Jedna od nagrada za takvo činjenje sastojala bi se u konstrukciji smislenog, aktivnog vrednovanja događaja u Bosni. Druga bi nagrada bila to što bi ova saznanja uticala na političko razmišljanje i pozitivno društveno djelovanje izvan i u okviru same Bosne. Treća nagrada bila bi buđenje uspavanog interesa sociologa za vlastitu disciplinu. Krajnja nagrada bila bi jasnije prepoznavanje problema, koji se nameće unutar samih zajednica u kojima sociolozi žive. Do danas, svega nekoliko sociologa je prepoznalo ovaj projekat ili mu je doprinijelo. Zašto je to tako? Bosna se suprotstavlja sociologiji. Težina Bosne, dugotrajna patnja i nezamisliv bol koji su doživjeli njeni ljudi, možda su preteški da bi ih konvencionalna sociologija pojmla. Drugim riječima, sociologija više nema privilegiranu poziciju vis-a-vis Bosne. Bosna sociologiju unižava. Ipak, Bosna je postala tema u kojoj sociologija mora i sama riskirati. Ako, kao što je sada slučaj, sociologija nije u stanju objasniti događaje u Bosni, onda horizonti sociološkog saznanja trebaju biti preispitani i prošireni“. (Doubt 2003: 8) Preispitivanje i proširivanje socioloških saznanja neophodno je usmjeriti u pravcu izgradnje zasebne sociološke discipline - sociologije genocida, koja bi nužno bila zasnovana na vlastitom teorijsko-metodološkom stajalištu. Zasnivanje subznatstvene teorije (sociologije) genocida podrazumijeva mnogo dodatnih elemenata u odnosu na klasičnu teoriju genocida, upravo zbog različitosti primjera genocidnih ubistava. (Pogl. Đozić 2005) Na prethodno iznesenim principima konstituirana, kao naučna i akademska disciplina, sociologija genocida neizostavno bi morala imati mjesto u nastavnim planovima univerziteta u Bosni i Hercegovini na svim društveno-humanističkim studijima, s primarnim ciljem „pozitivnog društvenog djelovanja“ u pravcu preveniranja zločina genocida.

II ZABORAVITI ILI PAMTITI/PREĆUTATI ILI UČITI?

Odmah da se izjasnimo. Postavljeni međunaslov, u vidu dileme, za nas je neupitan. Mi smo da se o genocidu uči, da se ne zaboravlja, a nikako da se o genocidu štiti ili da se zaboravlja. Postavili smo problem u vidu pitanja, dileme, da bismo potakli „uspavanu“, ne samo sociološku misao, već ukupnu naučnu javnost da se zamisli nad vrijednostima svetosti života koga uništava zločin genocida. Postavili smo ovo pitanje da bismo razmislili treba li kroz obrazovni sistem razvijati kulturu sjećanja ili pak kulturu zaborava. (Pogl. Đozić, 2014) Suočeni s nepojmljivom šutnjom u akademskoj zajednici o institucionalnom izučavanju genocida u bosanskohercegovačkim obrazovnim sistemima, kao i sa raznovrsnim ideološkim stereotipima o Bosni i

Hercegovini i Bošnjacima, pogledajmo da li se, koliko i kako, zločin holokausta izučava u obrazovnim sistemima demokratskih zapadnoevropskih društava.

O holokaustu i genocidu učenici u državama „zapadne demokratije“ uče sasvim normalno, neopterećeni ideološkim blokadama. Potvrdit ćemo to eksplicitnim primjerima iznoseći zvanične podatke iz obrazovnih programa nekih od država u svijetu kada je u pitanju zastupljenost tema o holokaustu u udžbeničkoj literaturi, koja se koristi za izvođenje nastave i koja je prilagođena nacionalnim nastavnim planovima i programima. U najkraćem, pogledajmo podatke kako se u nastavi pristupa izučavanju holokausta u Njemačkoj, Izraelu, Velikoj Britaniji, Americi i drugim državama.

Primjer prvi: Izraelski školarci, učenici trećeg razreda srednje škole „Wizo-Leo-Beck“ u Izraelu, na predmetu historija po nastavnom planu i programu imaju predviđeno deset sati za bavljenje temom *Hitlerova omladina*, organizacijom formiranom za vrijeme nacističke vladavine u Njemačkoj. Drugi svjetski rat i holokaust izučavaju se tokom cijele školske godine. O tematici holokausta se govori na 200 stranica u udžbeniku historije. Učenici nastoje da što pažljivije prate to gradivo jer je na maturi holokaust glavna tema. (Pogl. Koch, Jung-Grimm, 12. 1. 2010.) Prema istraživanju Anje Koch i Andree Jung-Grimm na pomolu su tendencije koje insistiraju na tome da se izraelski udžbenici historije hitno moraju proširiti za još nekoliko poglavlja o holokaustu i Drugom svjetskom ratu jer, imajući u vidu posvećenost nastavnih planova i programa tematici Drugog svjetskog rata i holokausta, postoji mogućnost da će učenicima ostati nepoznat pozitivan razvoj događaja iz novije historije, kao što je podatak da je Njemačka danas saveznik Izraela.

Primjer drugi: Državni zavod za istraživanje kvaliteta škole i obrazovanja u Münchenu, nastavnim planom i programom za osam godina gimnazije¹¹ u 3. razredu kao obavezni i dodatni predmet, zavisno od smjera, predvidio je da učenici uče osam sati o dvije teme:

¹¹ Gimnazije u Münchenu:

- Städtisches Adolf-Weber-Gymnasium,
- Staatliches Dante-Gymnasium,
- Städtisches Elsa-Brändström-Gymnasium
- Staatliches Gymnasium Fürstenried (West)
- Staatliches Gisela-Gymnasium
- Städtisches Lion-Feuchtwanger-Gymnasium
- Staatliches Michaeli-Gymnasium
- Staatliches Gymnasium München Moosach
- Städtisches Sophie-Scholl-Gymnasium
- Staatliches Werner-von-Siemens-Gymnasium
- Städtisches Willi-Graf-Gymnasium

- a) Hitlerovi saveznici (8 sati);
- b) Nijemci i holokaust (8 sati).

U sklopu ove dvije tematske cjeline nužno je obratiti pažnju na sljedeće segmente:

- Za detaljno proučavanje nacističkog razdoblja, učenici će se usredotočiti na ključno pitanje holokausta i s njim blisko povezanim modelom “nacionalne zajednice”, koja je bila prihvaćena kod mnogih Nijemca zbog pogrešne politike nacističkog režima;
- Položaj židovske populacije u sklopu njemačkog društva još od Prvog svjetskog rata;
- Pregled događanja u vezi sa ukidanjem demokracije i širenjem nacističke diktature;
- Stvarnost u nacističkoj državi – kultne vođe i propaganda, antisemitske slike neprijatelja;
- Nacistički antisemitizam u odnosu na tradicionalne antisemitizme;
- Ponižavanje i oduzimanje, progon i ubojstva židovskog stanovništva;
- Suočavanje s drugim skupinama žrtava;
- Pitanje percepcije progona Židova

Primjer treći: Nacionalni kurikulum u Engleskoj: Historija¹² kao sastavni dio *National curriculum in England history programmes*. Britanski obrazovni sistem, u sklopu nastavne cjeline *Izazovi za Britaniju, Evropu i svijet od 1901. do danas*, na prvom mjestu predviđa proučavanje holokausta, a zatim veoma konstruktivno povezuje ta dešavanja sa svojom nacionalnom historijom ili sa historijom svojih saveznika. Osim proučavanja holokausta, to bi moglo uključivati:

- Pravo glasa za žene;
- Prvi svjetski rat;
- Velika depresija i uspon diktatora;
- Drugi svjetski rat i ratno vođstvo Winstona Churchilla;
- Stvaranje socijalne države;
- Indijska neovisnost i kraj imperije,
- Socijalne, kulturne i tehnološke promjene u poslijeratnom britanskom društvu;
- Položaj Britanije u svijetu od 1945.

¹² National curriculum in england history programmes of study (Nacionalni kurikulum u Engleskoj: Historija)
<https://www.gov.uk/government> (7. 5. 2015.)

Primjer četvrti: U kurikulumu¹³ nastavnog plana i programa za gimnazije u Bavarskoj, koji je izdao Državni zavod za kvalitet škole i pedagoška istraživanja, München 2010., planirano je da se iz nastavnog predmeta historija u 9. razredu obrade sljedeće teme:

- Nacizam i II svjetski rat (uključujući i kult vođstva, egzodus Židova, ratne progone Židova)
- Njemačka podjela i sukob Istok-Zapad;
- Svjetske političke promjene u sjeni hladnog rata (uključujući i evropske integracije, sukob Sjever-Jug).

Prema istom nastavnom planu i programu za gimnazije u Bavarskoj planirano je da se iz nastavnog predmeta historija u 11. razredu obrade sljedeće teme:

- Demokratija i diktatura;
- Problemi njemačke povijesti u 20. stoljeću (holokaust).

Primjer peti: David Linqvist¹⁴ u tekstu *The Coverage of the Holocaust in High School History Textbooks* („O zastupljenosti nastavnih sadržaja o holokaustu u udžbenicima za srednju školu“), precizno pokazuje da se u Americi tema holokausta obavezno obrađuje u svim nastavnim udžbenicima, s naglaskom da se neki udžbenici detaljnije bave ovim temama, za razliku od drugih. Autor navodi nekoliko poznatih naslova udžbenika u Americi, kako bi pokazao koji od udžbenika najdjelotvornije i najbolje upotrebljava precizne definicije holokausta, terora, nacizma itd. Neki od naslova koje je autor analizirao su: *The American Vision* (Glencoe), *American Anthem* (Holt), *United States History – Reconstruction on the Present* (Pearson), *World History: The Human Legacy* (Holt), *World History* (Pearson) i *World History* (Glencoe). Njegova analiza je imala karakter analitičke i lingvističke ekspertize. Naime, u svoje istraživanje uključio je sljedeće termine: sistematska ubistva, genocid, Jevreji (Židovi), *nacizam, ubistvo više miliona Židova*. Linqvist je ustanovio da su pojmovi nacizam i ubistvo više miliona Židova, dva termina koji se u svim navedenim udžbenicima najviše spominju i preko njih se najviše implementira nastavni plan i program nastave iz historije o temi holokausta.

¹³ *Der Lehrplan für das Gymnasium in Bayern im Überblick*, STAATSINSTITUT FÜR SCHULQUALITÄT UND BILDUNGSFORSCHUNG, MÜNCHEN, 2010. str. 43.

¹⁴ David Linqvist je profesor/asistent na Univerzitetu u Indijani, također je kustos Muzeja u Washingtonu odjela za sjećanje na holokaust.

Primjer šesti: Eckhardt Fuchs, zamjenik direktora Instituta „Georg Eckert“ za međunarodna istraživanja udžbenika, objavio je tekst pod nazivom „Ono što države u svijetu uče djecu o holokaustu uveliko je različito/značajno varira“¹⁵. U centru interesovanja su bili nastavni kurikulumi i njihovi sadržaji kada je u pitanju zastupljenost tematike koja se tiče holokausta. Ovaj projekat finansiran je od strane UNESCO-a i Instituta „Georg Eckert“. Rezultati su pokazali velike razlike u nastavnim planovima i programima. U istraživanju su obuhvaćeni važeći nastavni planovi i programi iz 139 zemalja i teritorija, na više od deset različitih jezika i 89 udžbenika objavljenih u 26 zemalja od 2000. godine. (Pogl. Fuchs, 2015)

Nakon ovih primjera izučavanja holokausta u zapadnoevropskim obrazovnim sistemima, logično je postaviti pitanje: zašto se na isti način ne bi izučavao zločin genocida nad Bošnjacima u obrazovnim sistemima u Bosni i Hercegovini. Mi upravo zagovaramo isti pristup izučavanju holokausta nad Jevrejima i genocida nad Bošnjacima jer su po brutalnosti, okrutnosti, namjeri uništenja i svim drugim genocidnim karakteristikama ova dva zločina skoro istovjetni. Da ova naša tvrdnja ne bi ostala na nivou teorijske konstatacije, dokazat ćemo je s nekoliko primjera.

Primjer prvi: Žive lomače. Spaljivanje živih bošnjačkih civila (žena, djece, staraca, ranjenika i zarobljenika) bila je česta praksa izvršilaca zločina genocida - Vojske i policije Republike Srpske, zatim raznih paramilitarnih i parapolicijskih oružanih formacija bosanskih Srba u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine. Tipičan slučaj žive lomače dogodio se u Višegradu 14. juna 1992. godine. Vojna jedinica Milana Lukića je toga dana zarobila u Višegradu više od 60 civila, uglavnom žena i djece iz Višegrada i okolnih sela Koritnik i Sase. Zarobljenici su bili različite životne dobi. Najmlađa žrtva bila je beba, koja nije imala ni ime, stara svega dva dana. Zločinci su ih doveli u kuću Adema Omeragića u Pionirskoj ulici u Višegradu, zatvorili u kuću i žive spalili. U one, koji su pokušali pobjeći kroz prozor, pucali su. Osim njih šestero, koji su uspjeli pobjeći, svi su ostali izgorjeli.¹⁶

Zločini nad porodicom. Poseban oblik genocidnog procesa nad Bošnjacima ogleđa se u bezobzirnom pogubljenju cijelih porodica, ne samo na gubilištima, već neposredno „na kućnom pragu“. Među mnogobrojnim primjerima navest ćemo sljedeći: U selu Zaklopača, općina Vlasenica, 16. maja 1992. godine ubijene su cijele

¹⁵ Fuchs, Eckhardt, *What countries teach children about the Holocaust varies hugely, The Conversation, Academic rigour, journalistic flair*, January 26, 2015. (pristup:22.06.2015.)<http://theconversation.com/tuk>

¹⁶ Pogledati: Presuda Pretresnog vijeća od 29. 11. 2002. u predmetu Mitar Vasiljević (IT-98-32-T) „Višegrad“, arhiv ICTZ-a.

porodice Osmana Salihovića te braće Behadila i Fadila Hodžića. Pred svojom kućom u dvorištu ubijena je cijela porodica Fadila Hodžića. Bez ikakve krivnje, nenaoružani civili, ubijeni su Fadil, njegova supruga Velida i sinovi Admir, 9 godina, Asim, 4 godine i kćerka Naida, 5 godina. Toga dana ubijeni su Hamed Hamidović i njegove tri kćeri, zatim Ibro Hodžić sa svojih pet sinova i jednim unukom. Za zločin u Zaklopači, Tužilaštvo Bosne i Hercegovine osumnjičilo je pripadnike Vojske i policije Republike Srpske: Branka Jolovića, Milomira Miloševića, Nenada Vukotića, Nikolu Lošića, Radomira Pantića i Dejana Milanovića. Zastrašujuće iracionalan zločin nad porodicom dešavao se kada su kćerke, sestre, majke i supruge silovali pred njihovim očevima, braćom, sinovima i muževima.¹⁷ Prema svjedočenju preživjelih svjedoka iz koncentracionog logora Dom kulture u Čelopeku,¹⁸ općina Zvornik, ponižavanje porodice išlo je do te mjere da se zlikovci nisu zadovoljavali odsijecanjem penisa žrtvama¹⁹, već su „na binu izveli gole očeve i sinove i tjerali ih da opće međusobno, a na kraju su ih gađali noževima. Ovom prilikom zaklali su Zaima Pezerovića, ubadajući nožem u bubrege pogubili Sakiba Kapidžića, a Šabana Bikića su dok je još bio nag na bini, gađali nožem s odstojanja tri do četiri metra zabivši mu ga u stomak.“²⁰

Primjer treći: Zločin nad djecom. Djeca su najnevinije i najranjivije žrtve genocidnog ubijanja Bošnjaka 1992–1995. godine. Zločin nad djecom je dio sistematskog zločina genocida nad Bošnjacima. Evo nekoliko primjera. Od ukupno 2.634 ubijene civilne bošnjačke žrtve rata na području općine Vlasenica 1992. godine, 265 je djece. Dakle, od ukupnog broja žrtava nešto više od 10% su djeca. Na šehidskom mezarju Veljaci, općina Bratunac, do sada je ukopano 300 civilnih žrtava Bratunca, svi ubijeni kao civili 1992. godine. Traga se za posmrtnim ostacima još oko 250 ubijenih. Od ukopanih 300 žrtava, 43 je djece, što je skoro 15%. Najmlađa žrtva je beba Emir Suljić, star svega dva dana. (opširnije u: Džananović, 2015)

¹⁷ Opširnije u izjavama svjedoka u: *Vrijeme Beščašća, genocid nad Bošnjacima krajem dvadesetog stoljeća*, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Muslimanima, Zenica, 1994. str. 123.

¹⁸ Jedan od sedam logora koje je osnovala SDS-ova vlast u Karakaju kod Zvornika 1992. godine, u koje su zatvarani, mučeni i ubijeni Bošnjaci, ne samo iz Zvornika već i iz drugih općina bosanskog Podrinja. Ukupna površina svih sedam logora u Karakaju iznosila je 5.000 m².

¹⁹ „Efendiću, po nadimku Kevdo, odsjekli su penis“ (*Ratni zločin na tuzlanskom okrugu*, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla, Tuzla, 1996., str. 163.)

²⁰ *Ratni zločin na tuzlanskom okrugu*, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla, Tuzla, 1996., str. 163.; Himzo Tulić o „noći krvavog Bajrama“ 1992. godine u Domu kulture Čelopek na osnovu kazivanja svjedoka inicijala H. R. sa Kula Grada piše: „Izabrane žrtve su morali biti srodnici (braća, otac i sinovi) i da je mučenje počinjalo naredbom da se mučenici međusobno tuku, da je pobjednik morao pobijedenom rezati uši ili polne organe, a ako to nije bilo izvršeno, dželiti su sopstvena naređenja izvršavali sami, kažnjavajući jednako pobjednika i pobijedenog, tjerajući ih potom da pojedu sve što je odsječeno.“ (Himzo Tulić, *Zvornička sirat ćuprija*, vlastito izdanje, 1997., str. 140.)

Potresno svjedočenje o zločinu nad djecom donosi svjedokinja iz Foče. Ona se 1992. nalazila u bolnici u Foči i prisustvovala nepojmljivo morbidnom zločinu. „Jednom prilikom Zdravko Joković je iznio dijete od sedam mjeseci, svezao mu ruke i noge žicom i bacio ga u Drinu. Zajedno s njim tu su bili, pili i mirno posmatrali šta Zdravko radi: Veljko Vuković, Željko Krunić i Janko Janjić.“²¹ Posebno značajna tema sociologije genocida, ne samo iz pozicije nauke, već prije svega iz pozicije etičnosti kao univerzalne ljudske vrijednosti, jeste „Porodica i dijete u zločinu genocida“.

Primjer četvrti: Okrutnost, bezobzirnost, bezosjećajnost zločinaca - „razljuđenih dvonožaca“. Iako je zločin genocida društvena pojava, djelo je „ljudi“. S pravom pojedini autori zločince najtežih zločina ne ubrajaju u ljude, već ih portretiraju kao „razljuđene dvonošce“. (Žiga, 2007) Sljedeći primjeri nedvosmisleno potvrđuju naprijed iznesene stavove. Prilikom masovnih strijeljanja zarobljenih Bošnjaka iz Zaštićene zone UN Srebrenica, jula mjeseca 1995. godine, na jednoj ledini u naselju Orahovac u općini Zvornik, nakon strijeljanja jedne grupe zarobljenika iz mase leševa ustalo je muško dijete staro 5–6 godina, čije je tijelo bilo prekriveno ostacima dijelova utrobe ubijenih. Krenulo je prema streljačkom stroju. Kada je to vidio komandant strijeljanja, u činu potpukovnika ili pukovnika, izderao se na streljački vod koji je posmatrao kretanje dječaka, rekavši: „Šta čekate, završite“. Iz streljačkog voda rekli su mu: „Imaš pištolj, dovrši ti“. Nakon toga, komandant je naredio vozaču kombija da pokupi dječaka u kombi i dovede na gubilište s drugom turom zarobljenika. Umjesto na gubilište, vozač kombija je dijete, uz glasnu muziku, odveo u Dom zdravlja u Zvornik. Dijete je preživjelo. Sada je čovjek i svjedok.²²

Primjer peti: Silovanje kao oblik genocida. Monstruoznost silovanja i raznovrsnost oblika ponižavanja žrtava ide do ljudskom umu neshvatljivih granica. Jedna činjenica je konstantna, a to je da što je žrtva mirnija i bespomoćnija, to je brutalnost i okrutnost prema njoj izraženija. Često se dešavalo da siluju žene u prisustvu muževa, majke u prisustvu djece, kćerke u prisustvu očeva, sestre u prisustvu braće. Nerijetko su nagonili žrtve da jedna drugu siluju ili vrše druga seksualna nasilja. „Kada smo došli do štale, naredili su da stanemo. Zatim je prišao jedan četnik i odveo moju amidžičnu. Onda se vratio po mene. Sve se dešavalo pred svima... mojim roditeljima, rođacima, komšijama. Moju rodicu dao je svome drugu. Meni su naredili da se skinem. Vikala sam i vrištala, ali mi niko nije mogao pomoći. Tada su me silovali

²¹ Izjava svjedoka broj 1040/93 u: *Vrijeme Bešćašća, genocid nad Bošnjacima krajem dvadesetog stoljeća*, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad Muslimanima, Zenica, 1994. str.123.

²² Opširnije pogledati izjavu zaštićenog svjedoka PW 101 u predmetu Ratko Mladić pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Hagu. Zaštićeni svjedok je bio vozač u pozadinskoj jedinici Vojske Republike Srpske, koji je vojnicima dovezio hranu i vodu.

njih trojica, na goljoj zemlji. Blizu mene to su učinili mojoj rodici. Sve vrijeme su mi prijetili noževima.“²³ „Izvodili bi djevojke i djevojčice i većinu nisu vraćali. Po šestorica bi ulazili unutra u štalu i izdvajali djevojke, da bi ih naočigled svih silovali, a naročito pred starcima koje bi dovodili bliže mjestu silovanja. Jedan R. opirao se kada su njegovu sestru N. povelili da siluju. Izveli su ga i počeli udarati. Izvadili su mu oči, odrezali uši i vrućim nožem rezali mu tijelo.“²⁴

Primjer šesti: Posebno zastrašujući, zaumno monstrozni, luđački oblici genocidnog ubijanja Bošnjaka su: nabijanje na kolac,²⁵ okretanje na ražnju²⁶ i „krik pjesma“.²⁷ Ovi oblici genocidne „tehnologije“ zaslužuju posebnu naučnu elaboraciju. Ovakvih i sličnih primjera, ljudskom umu teško objašnjivih primjera zločina, mogli bismo navoditi na stotine, ali se poslije svakog primjera nameće neizostavno pitanje – šta i kako postupati danas i sutra da se zlo genocida i druga zla više nikada ne ponove? Odgovoru je u već naprijed postavljenom pitanju: „Zaboraviti ili pamtiti/Prećutati ili učiti“?. U literaturi koja se bavi fenomenom zločina, među koje svakako spada i zločin genocida, vladaju dva oprečna teorijska mišljenja kada je u pitanju pamćenje zla. Jedni smatraju da pamćenje zla ne treba ispoljavati, već je „bolje to zadržati za sebe“, dok drugi teoretičari zla smatraju da „*pamćenje zla* je ljudsko i izraziti *ressentiment/pamtiti zlo*, potpuno je i u cijelosti dio te ljudskosti“. (Vetlesen 2017: 245) Ova dva suprotstavljena stava o pamćenju zla, ni u kom slučaju ne znače da su oni potpuno ravnopravni u smislu podjednakog prihvaćanja, kako u Bosni i Hercegovini tako i u Evropi. Stepenn prihvaćanja pamćenja zla, ne kao

²³ N. N. stara 16 godina, neudata izjava broj 01-0252/93, *Vrijeme beščašća, Genocid nad Bošnjacima krajem dva desetog stoljeća*, Zbornik radova, urednik Safet Halilović, KDM „Preporod“, Zenica, 1994., str. 300.

²⁴ Isto

²⁵ Esad Fazlić iz Radakovca, općina Zvornik, dao je izjavu o nabijanju na kolac Abdulaha Buljubašića - Bubice u logoru Donja ekonomija, općina Zvornik. „Dvojica četnika ga namještaju da zauzme traženi položaj. Onda počinje užas, nešto što ljudski um nije mogao zamisliti. Odnekle su donijeli upotrebljavani drveni ražanj i počeli ga gurati Bubici kroz čmar. Dok je žrtva vriskala, oni su se procikivali i nešto vikali, gurajući ražanj dublje, uvrćući ga da bi lakše prodirao u utrobu. Bubica je još jedno vrijeme vrištao, a onda je pao. Tijelo se još izvjesno vrijeme grčilo i potom potpuno klonulo. Imao sam dojam da je Abdulah umro. Međutim, on je živio tako nabijen još dva dana. Nije više imao snage ni glasa pustiti, samo je sklapao ruke na prsima, moleći nove grupe zlikovaca, koje su dolazile da se naslađuju u umiranju, da ga ubiju, ali to niko nije htio učiniti.“ (Himzo Tulić, *Zvornička sirat čuprija*, vlastito izdanje, 1997., str. 101.)

²⁶ „Dana 28. juna 1992. godine na Vidovdan, na vrata je ušao pomenuti Dušan Repić, obučen u srpsku narodnu nošnju. Pozdravio se s „pomoz-bog“ i upitao: Znete li šta je danas? Vidovdan je, a ja moram jednog podebelog okrenuti na ražnju“ (*Ratni zločin na tuzlanskom okrugu*, Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla, Tuzla, 1996., str. 164.)

²⁷ „Sve je išlo po utvrđenom scenariju. Žrtvi se gura kama u usta i daje se znak za početak pjesme. Dok pjesma teče, kama u ustima ne miruje kako bi u pjesmi bilo što više krika. Pri kraju pjesme, izmučenoj žrtvi, naglim udarcem druge ruke u dršku noža, život se prekračuje.“ (Himzo Tulić, *Zvornička sirat čuprija*, vlastito izdanje, 1997., str. 140.)

ideologije, već prije svega kao vrijednosti koja će izgrađivati moralni potencijal razvijajući „netoleranciju prema nepravdi, bez obzira ko je zločinac ili žrtva u konkretnom slučaju“ (Vetlesen 2017: 242), određen je, između ostalog, i zastupljenošću sadržaja cjelokupne udžbeničke literature temama o holokaustu, genocidu, etničkom čišćenju i drugim oblicima zločina. Pamćenje zla stvara solidarnost s kojom učestvuje u podcrtavanju zajedničkih obaveza prema svima koji su žrtve ljudske patnje.²⁸ Na pitanje je li ispravno pamtiti zlo, nedvosmisleno eksplicitan odgovor daje Anre Johan Vetlesen, ističući: „Moje je mišljenje: da! Odbijanje ressentimenta/pamćenja zla i kod Nietzschea i Arendtove, baca djecu zajedno s prljavom vodom“. (Vetlesen 2017: 239) Jedno od vrlo značajnih pitanja, ne samo naučnih, a neraskidivo vezano za postaljenu „dilemu“ *Nauka o genocidu – da ili ne*, već i općemoralnih pitanja jeste: je li oprost moralno pogrešan? Na osnovu primjera iracionalnih zločina koje smo naprijed naveli, s pravom, racionalno možemo zaključiti da oprostom ne bismo spriječili buduće počinitelje, već naprotiv, oprostom bismo rizikovali da stimuliramo buduće počinitelje istih ili sličnih zločina. No, i pored naprijed izrečenog stava, pitanje oprosta ne treba isključiti ni kao naučno ni kao praktično pitanje i cilj kome treba težiti. Da bi se do oprosta stiglo, kao do krajnjeg cilja procesa pomirenja i prevencije eventualnih budućih zločina, neophodno je proces početi od prihvatanja, a ne negiranja zločina, u našem, bosanskohercegovačkom slučaju – genocida nad Bošnjacima. Zločinac se „mora“ pokajati da bi žrtva mogla oprostiti.²⁹ Oprost je isključivo, i na individualnom i na kolektivnom nivou, vezan za odnos zločinca i žrtve. „Proces oprosta, po svaku cijenu, mora započeti tako da zločinac vidi sebe kao zločinca kroz – vrlo bolno – samoposmatranje.“ (Vetlesen 2017: 261) Kada raspravljamo o oprostima kao mogućnosti, ne bismo smjeli upasti u zamku moralnog izjednačavanja zločinca i žrtve. Zato, s pravom Anre Johan Vetlesen konstatira: „Oprost i zaborav nisu obaveza žrtve“. (Vetlesen 2017: 261)

²⁸ Opširnije o fenomenu zločina, njegovom pamćenju i ostalim pitanjima vezanim za zločin opširnije pročitati u:
- Rasim Muratović, *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Univerzitet u Sarajevu. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2014.
- Anre Johan Vetlesen, *Studije o zlu*, Univerzitet u Sarajevu. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2017.

²⁹ „Pokajanje je uslov da se želja za oprost doživi iskreno. Ovo kajanje izražava se kao izvinjenje, kao želja da se, što je moguće više, učini mnogo bolje od onoga što je nepravredno učinjeno. Tako, na ovaj način, zločinac započinje proces koji mu može donijeti oprost tako što će raščistiti sam sa sobom. On počinje s preispitivanjem svoje uloge, odnosno priznavanjem svoje odgovornosti i svoje krivice, a to su uslovi za kajanje i izvinjenje koje on izražava prema žrtvi. Na osnovu priznanja ‘ja sam radio pogrešno’, slijedi izjava ‘ja neću nikada uraditi nešto slično’.“ (Vetlesen 2017: 268)

ZAKLJUČAK

Nauka o genocidu u nastavnim programima – da! Ovo je naučni stav, koji se neupitno nameće nakon analize navedenih društvenih činjenica interpretiranih u radu. Upravo, na bazi činjenica koje smo analizirali. Utvrdili smo da je zločin genocida neosporna društveno-historijska činjenica, koja je tako upečatljivo obilježila 20. stoljeće da ga u nauci, između ostalog karakteriziraju kao „stoljeće genocida“. Ako je zadatak društvenih i humanističkih nauka, prije svega sociologije i historije, da utvrđuju zakonitosti razvoja svih strukturnih sadržajnosti društva i društvenih činjenica, a jeste, onda one imaju zadatak da se bave i genocidom kao, nažalost, vrlo prisutnom društvenom činjenicom. Ljudski život je neosporno najveća društvena vrijednost. Genocid je društveno zlo, koje je direktno suprotstavljeno svetosti života. Na koji način najefikasnije spoznati ove dokazane naučne istine, ako ne putem odgojno-obrazovnog procesa u školi svih nivoa, institucionalno preko zasebne nauke o genocidu ili pak tematiziranjem zločina genocida, kroz određen broj sati i nastavnih jedinica u okviru općeg kursa sociologije, historije, psihologije, pedagogije i drugih naučnih disciplina. Poznato je, također, da je škola, pored porodice, grupe vršnjaka i medija, jedan od osnovnih društvenih činilaca socijalizacije ličnosti koja, pored ostalog, podrazumijeva usvajanje znanja, vrijednosti i normi ponašanja. Kako postići potpuni obrazovni ishod, a to je, prije svega, svetost ljudskog života, u obrazovnim programima, ako u njima nema nauke o genocidu? Pokazali smo da je tema holokausta zastupljena u nastavnim programima srednjih škola u Njemačkoj, Velikoj Britaniji, Izraelu, SAD i drugim demokratskim državama. Kako vidimo, ne postoji ni jedan naučni, moralni, odgojni, obrazovni, kulturni i civilizacijski razlog da se nauka o genocidu ne nađe i u nastavnim planovima bosanskohercegovačkih obrazovnih sistema. Pomoću nauke o genocidu u nastavnim programima primarno bi se razvijala kod učenika i studenata, kao mladih ljudi željnih života i slobode, „netolerancija prema nepravdi“, nasilju, zločinu bilo koje vrste, a posebno prema genocidu, koji je uperen protiv svetosti života. Da potcrtamo, utvrdili smo da je neophodno u nastavne programe univerziteta i srednjih škola u Bosni i Hercegovini uključiti nauku o genocidu kao obavezan ili pak izborni nastavni predmet, kako bi kroz obrazovni sistem doprinijeli preveniranju genocida, a samim tim podstakli razvoj humanizma, mira i tolerancije, sve u ime ljudskog života, kao najveće pojedinačne i univerzalne vrijednosti.

LITERATURA

1. Biserko, Sonja i drugi (2005), *Srebrenica remembrance for the future*, Heinrich Boll Foundation, Sarajevo
2. *Bosna i Hercegovina na putu ka modernoj državi* (2004), Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured Sarajevo, Sarajevo
3. Charny, Israel. W. (1999), *Encyclopedia of genocide*, volume I, II, Institute on the Holocaust and Genocide, Jerusalem
4. Cvitković, Ivan (2004), *Konfesija u ratu*, Svjetlo riječi, Blicdruk centar, Sarajevo – Zagreb
5. Doubt, Keith (2003), *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo
6. Džananović, Muamer (2015), *Zločin nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992–1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
7. Dozić, Adib (2005), *Elementi za modernu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, br. 6., Tuzla, str. 273-287.
8. Dozić, Adib (2006), *Državni genocid*, Znakovi vremena, Broj 32, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo, 2006., str. 114-131.
9. Dozić, Adib (2014), „Ideologija lijevog mesijanizma i kolektivno društveno-historijsko pamćenje kod Bošnjaka“, u: *Bosna i Hercegovina i bošnjaštvo, historija, stvarnost, perspektive*, Zbornik radova, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, str. 33-60.
10. Dozić, Adib, Abdel Alibegović (2015), „Srpska pravoslavna crkva i genocid nad Bošnjacima“, Zbornik radova simpozija „Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda“, Bošnjačka pismohrana, svezak 14, broj 40–41, Zagreb, str. 173-197.
11. Dozić, Adib (2016), „Genocid kao društveni i znanstveni fenomen“, DHS, časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, Broj 1, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, str. 121-147.
12. Dozić, Adib, Abdel Alibegović (2016), „Obrazovanje i genocid – Ko, kako i zašto kriptoizira i „zabranjuje“ institucionalno obrazovanje o genocidu nad Bošnjacima 1992–1995.“, Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije 2015. „Srebrenica 1995–2015: Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida“, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, str. 247-292.

13. Fuchs, Eckhardt (2015), *What countries teach children about the Holocaust varies hugely, The Conversation, Academic rigour, journalistic flair*, January 26, 2015. (pristup:22. 06. 2015.) <http://theconversation.com/uk>
14. Gurda, Vedad (2013), „Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima“, *Monumanta Srebrenica*, Knjiga 4. JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica
15. Keith Doubt (2003), *Sociologija nakon Bosne*, Baybook, Sarajevo
16. Koch, Anja, Andrea Jung-Grimm (2010), *Što izraelski školarci uče o njemačkoj povijesti?* 12. 1. 2010, <http://www.dw.com>, (22. 05. 2015).
17. *Lehrplan für die bayerische Grundschule*, Bayerisches Staatsministerium für Unterricht und Kultus, München, Juli 2000.
18. Linqvist, David (2009), „The Coverage of the Holocaust in High School History Textbooks“, *Social Education*, 73(6), pp 298-304.(National Council for the Social Studies NCSS).
19. Muratović, Rasim (2014), *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Univerzitet u Sarajevu. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
20. *Ratni zločin na tuzlanskom okrugu* (1996) Državna komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima Tuzla, Tuzla
21. Tulić, Himzo (1997), *Zvornička sirat ćuprija*, vlastito izdanje, Zvornik
22. Vetlesen, Anre Johan (2017), *Studije o zlu*, Univerzitet u Sarajevu. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
23. *Vrijeme beščašća, Genocid nad Bošnjacima krajem dvadesetog stoljeća*, (1994) Zbornik radova, urednik Safet Halilović, KDM „Preporod“, Zenica
24. *Zakon o Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje*, Službeni glasnik BiH br. 88/07
25. *Genocid nad Bošnjacima* (2014), Zbornik radova, urednik Anes Džunuzović, Udruženje „Mladi muslimani“, Sarajevo
26. *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995* (1997), Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
27. Žiga Jusuf (2007), *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“ – paradigma Bosne koju su izdali*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo

Prilog

PROGRAM NASTAVNOG PREDMETA „SOCIOLOGIJA GENOCIDA“ NA ODSJEKU FILOZOFIJA-SOCIOLOGIJA FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

I GENOCID KAO DRUŠTVENI I

ZNANSTVENI FENOMEN

- I 1. Pojam i interpretacija genocida u društvenim znanostima
- I 2. Dosadašnji razvoj znanosti o genocidu
- I 3. Odnos sociologije genocida i drugih društvenih znanosti

II OSNOVNI POJMOVI SOCIOLOGIJE

GENOCIDA

- II 1. Zločin
- II 2. Genocid
- II 3. Genocidna namjera
- II 4. Genocidni proces
- II 5. Genocidni plan
- II 6. Faze genocida
- II 7. Poricanje genocida
- II 8. Holokaust
- II 9. Masovno ubistvo
- II 10. Etničko čišćenje

III PREDMET I METODE SOCIOLOGIJE

GENOCIDA

- III 1. Predmet sociologije genocida
- III 2. Metode i tehnike sociologije genocida

IV DRUŠTVENA USLOVLJENOST

GENOCIDA

- IV 1. Društveni konflikt i genocid
- IV 2. Društvena moć i genocid

IV 3. Rat i genocid

IV 4. Ideologija i genocid

IV 5. Religija i genocid

IV 6. Rasa i genocid

IV 7. Nacija i genocid

IV 8. Politika i genocid

IV 9. Kultura i genocid

IV 10. Mediji i genocid

V VRSTE I OBLICI GENOCIDNIH

PROCESA

- V 1. Dehumanizacija i destrukcija ljudskog života – osnova genocidnog procesa
- V 2. Sociocid
- V 3. Kulturocid
- V 4. Urbicid
- V 5. Ekocid
- V 6. Democid
- V 7. Policid
- V 8. Memorocid
- V 9. Lingvicid
- V 10. Prikrivanje (i negiranje) genocida

VI SUBJEKT(I) GENOCIDA

- VI 1. Društvena grupa i pojedinac u genocidnom procesu
- VI 2. Pojedinac kao subjekt genocida
- VI 3. Kolektivni subjekt genocida (država, armija, policija, paramilitarne i parapolicijske grupe, parlamentarne grupe)

**VII MEĐUNARODNA ZAJEDNICA I
GENOCID**

VIII GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI

VIII 1. Društveno-historijski aspekti genocida u Bosni i Hercegovini

VIII 2. Genocid nad Bošnjacima – suština genocida u Bosni i Hercegovini

VIII 3. Društveni uzroci genocida nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini

VIII 3.1. Nacionalno-politički i velikodržavni programi

VIII 3.2. Nacionalno-kulturni programi

VIII 3.3. Nacionalno-crkveni programi

VIII 4. (Zlo)upotreba znanosti u produciranju genocida nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini

**IX ELEMENTI ZA NOVU
SUBZANSTVENU TEORIJU
(SOCIOLOGIJU) GENOCIDA**

THE STUDY OF GENOCIDE IN CURRICULA - YES OR NO?

Summary

The socio-historical substance of the twentieth century marked it by, among other things, as the century of genocide. If the 21st century is a century of knowledge, and it should be, there is a legitimate question: how to prevent growing destructive processes in society with knowledge, including genocide, which indeed, is the most destructive and whose destructiveness is focused directly on the sanctity of human life as the ultimate good and value in general. The research shows that genocide as “the greatest evil” is necessary to explain scientifically through a separate science of genocide. In order for the constituted science of genocide, in addition to scientific explanation of genocide as a destructive social phenomenon, at the same time, to be in a function of social prevention of future genocide, it is necessary to include it in curricula, so that pupils and students become familiar with the laws of development of genocide and its destructive consequences for the survival and progress of society as a social fact “sui generis”.

Keywords: genocide, the study of genocide, curriculum, education.

Adresa autora

Authors' address

Adib Đozić

Filozofski fakultet u Tuzli

adib.djozic@untz.ba